

Morten Fastvold

Essay til tidsskriftet Humanist, nr. 2/2009

:

Er toleranse noe mer enn en dyd av nødvendighet?

Det å skulle tåle noe vi finner ubehagelig, feilaktig, provoserende eller krenkende, er en fordring som ikke faller oss lett. Like fullt stilles vi til tider overfor fordringen, og da gjerne formulert som en dyd: Dette *skal* du utholde, ikke bare fordi det er det lureste å gjøre med hensyn til fasaden og politisk kløkt etc., men fordi det er det *riktige* å gjøre, ettersom det å tåle eller utholde noe vi ikke liker, angivelig har en egenverdi – slik også det å være modig eller rettferdig eller vis har en egenverdi, som noe udelt positivt og etterstrebellesverdigg. Så uttalt er fordringen blitt i dagens moderne vestlige samfunn at toleranse fremstår som vår kanskje mest uangripelige dyd. Viser du deg ikke som tolerant, er du utdefinert og kan knapt tas på alvor.

Dette er en tenkemåte som ikke er gammel, og som folk i tidligere tider ville ha stusset over. Derfor er det betimelig å spørre hvordan denne tenkemåten har oppstått. Mitt essay tar sikte på å belyse det, ut fra spørsmålet om toleranse er noe mer enn en dyd av nødvendighet. Ja, har det gått inflasjon i fordringen om toleranse, slik at den blir misforstått og har est ut over alle proporsjoner? Mye tyder på det.

La oss først se på det å tåle eller utholde noe i en rent kroppslig betydning: Merker man kroppslige vondter, er det iallfall her til lands tradisjon for å bite tennene sammen og utholde smerte og ubehag som et eller annet i kroppen måtte forvalde. Ved ren viljestyrke tøyser man kroppens tålegrense så godt man kan før man eventuelt kapitulerer ved å skjære grimaser eller akke seg høylytt. Denslags gjør man nødig, for bare bløtaktige orientalere jamrer seg over det minste lille ubehag, til vår store forundring. Vi nordboere derimot, har stadig litt vikingblod i årene, så derfor tolererer vi ubehaget så langt det lar seg gjøre – til fastlegens fortvilelse, ettersom vikingmentaliteten fører til at lidelser oppdages for sent eller til at behandlingen blir langt mer omfattende enn om man hadde sagt ifra tidligere. I medisinsk forstand er toleranse iallfall en tvilsom dyd.

Nå er ikke viljen til å tåle kroppslige plager det vi først og fremst tenker på når ordet toleranse nevnes. Da sikter vi helst til toleranse i en overført betydning, der ubehaget er noe som påføres vår sjel av enkeltpersoner eller folkegrupper som sier eller foretar seg ting vi misliker, fordi vi finner det uriktig eller uestetisk eller moralsk forkastelig eller krenkende, og kanskje også skadelig for dem det gjelder, slik at vi må gripe inn for å beskytte dem mot dem selv. Like fullt er det å skulle tolerere noe sjelelig sett en metafor som er avledet av det å tåle kroppslige ubehag. Og som ved kroppslige ubehag er vår umiddelbare impuls å handle: Å gjøre et mottiltak for å få vekk den plagsomme steinen i skoen, bokstavelig eller billedlig talt.

Men da stilles vi til tider overfor budet om toleranse: Denne steinen i skoen skal du tåle, og endog gjøre det til en dyd å tåle den. Fordi det å tolerere annerledes tenkende og handlende mennesker er blitt riktig i seg selv.

Jaså, virkelig, kunne vi driste oss til å spørre (i det minste i enerom siden vi ellers utfordrer den rådende politiske korrekthet). Og dessuten: Er toleranse egentlig noen dyd?

Toleranse er iallfall ikke blant de eldste dyder, for i antikken er den ikke omtalt. Platon, Aristoteles og stoikerne og andre var svært opptatt av dyder, slik som mot og måtehold og rettferdighet og visdom. Disse fire dydene var de viktigste og ble kalt kardinaldyder. Men heller ikke blant de mindre essensielle dyder, slik som generøsitet, ærlighet og flid, fantes det noe man kunne kalle toleranse. Senere kom de tre kristne kardinaldyder tro, håp og kjærlighet i tillegg til de fire man arvet fra antikken, men heller ikke nå dukket en egen toleranse-dyd opp. Først på sekstenhundretallet begynte man å snakke om toleranse i den overførte, mentale betydning vi nå kjenner så godt, og bare i Europa. Og da ble toleranse ikke ansett som noen dyd man kan utmerke seg gjennom, slik tilfellet er med antikkens dyder. Skulle man den gang ha omtalt toleranse som en dyd, ville man i høyden ha kalt toleranse en dyd av nødvendighet i en presset og spesifikk politisk situasjon.

Faktisk antok toleranse først formen av et privilegium som en hersker kunne gi de av hans undersåtter som var annerledes tenkende. Disse ble innrømmet privilegiet å få lov til å mene og gjøre det de ønsket uten å bli buret inn eller gjort et hode kortere. Og hundre år senere, i siste halvdel av syttenhundretallet, ble toleranse en logisk nødvendighet av rettighetstenkningen som nedfelte seg i den amerikanske uavhengighetserklæringen av 1776 og den franske menneskerettighetserklæringen av 1789. For skal vi alle innrømmes ytrings- og trosfrihet, må vi også innrømme alle rett til å ytre og tro det de vil. Dermed tvinger fordringen om toleranse seg fram.

Ennå skulle det gå lang tid før toleranse ble ansett som en individuell dyd på linje med mot og rettferdighet med mer. Det skjedde ikke på attenhundretallet, da rettighetstanken møtte motbør blant romantikkens filosofer, som anså den som altfor abstrakt i forhold til det konkrete, pulserende mangfold av kulturer og tradisjoner som utgjorde den virkelige verden. Og på nittenhundretallet oppsto totalitære strømninger – kommunismen og fascismen – som trampet på toleranse-budet og menneskerettigheter med bunnløs forakt. Vi må helt fram til fredsårene etter den annen verdenskrig og FNs menneskerettighetserklæring av 1948 for å finne kimen til den store vårløsning for rettighetstenkningen og toleranse som nå blomstrer så sterkt her i vesten. Bare de generasjoner som er oppvokst etter den annen verdenskrig, er blitt oppflasket med toleranse i formen av en dyd som har begynt å leve sitt eget liv, både i det store og det små, nærmest på linje med antikkens dyder.

Derfor må vi igjen spørre: Er oppfatningen av toleranse som en dyd på linje med antikkens dyder, riktig? Eller er toleranse noe annet? Det at den ikke var kjent i antikken er ikke i seg selv noen grunn til å frakjenne toleranse en status som dyd, for vi kan godt tenke oss at en dyd blir «oppdaget» på et gitt tidspunkt i historien. Dyder er tross alt noe som oppstår i et mellommenneskelig samkvem som utvikler seg gjennom historien til stadig mer komplekse samfunn, der regler og idealer for dette samkvemmet ikke er noe statisk, men noe som hele tiden utvikles.

Like fullt er det påfallende få, om noen dyder vi kjenner til som ikke allerede var formulert i den vestlige antikke kultur – med klare motstykker i samtidige og tidligere ikke-vestlige kulturer som den indiske og kinesiske. Faktisk synes toleranse å være den eneste dyden av betydning som er kommet til på et senere tidspunkt, og da kun i Europa. Bare dette fordrer et godt og undersøkende blikk på budet om toleranse for å se om vi her har med en «ekte» dyd å gjøre. Eller om den ikke er noen slik «ekte» dyd vi kan utmerke oss gjennom, men kun en dyd av nødvendighet.

At enkeltmennesker helt siden de tidligste samfunn har måttet forholde seg til andres gjøren og laden som de fant vederstyggelig eller feilaktig eller krenkende, selv om disse andre ikke syntes det, er svært sannsynlig. Så hvordan taklet man slike situasjoner før toleransen var påtenkt, for eksempel i antikken?

Jo, da kunne frustrerte mennesker gå til veiledning hos stoikere og andre filosofer, som i hele hellenismen, det vil si i nærmere sju hundre år, var sin tids sjeledoktorer. Resepten var at den frustrerte ved filosofens hjelp fikk undersøkt sine tanker med henblikk på å endre disse: Hva er det som får deg til å mislike det denne andre gjør? Hvilke tanker og antakelser ligger til grunn for den uviljen eller avskyen du, til forskjell fra mange andre, føler? Er disse tankene berettigede ved nærmere ettersyn? Eller vil de vise seg å være uholdbare, slik at du bør forkaste dem eller justere dem såpass at du kan forsvare å ha dem? Dersom dette er tilfellet, vil ubehaget du føler, sannsynligvis minske eller endog forsvinne. Og da trenger du ikke lenger å utholde noe som helst, ettersom det som før var ugreit, ender opp med å bli greit eller i det minste passabelt. Gjennom større visdom og selvinnsikt vil du begynne å tenke annerledes og ikke la deg forarge av ting som egentlig er mindre viktige.

For som stoikerne sa: Det er ikke de ytre forhold i verden som skaper sjelelig lidelse, men hvordan vi tenker om disse ytre forhold. Og siden det er lettere å endre våre egne tanker enn den ytre verden, er det med oss selv vi bør starte.

Dermed er det ikke sagt at vi aldri skal prøve å endre på forhold i den ytre verden. Stoikerne var ofte politisk aktive mennesker som ikke bare søkte seg bort fra verden med sin urokkelige sinnsro, men som engasjerte seg politisk når dette hadde noe for seg. Fantet det noe utålelig der ute som stred mot fornuften og grunnleggende etiske verdier, og som det gikk an å endre på, så skulle man selvsagt gjøre sitt for å få dette til!

Ut fra dette springer den sinnsro-bønnen som er formulert i mange varianter, og som også de kristne har adaptert: «Gi meg styrke til å godta det jeg ikke får gjort noe med, og mot til å gjøre noe med det jeg kan gjøre noe med – og visdom til å se forskjellen.»

Sinnsro-bønnens første formulering kan minne om vårt moderne bud om toleranse. Men i antikken dreide dette seg nok heller om å kunne takle personlige skuffelser, som at jeg ikke ble rik og berømt eller at jeg ikke kan bli frisk av denne sykdommen eller at jeg ikke fikk den jeg ville ha. Mot naturens gang og skjebnens luner kjemper selv den mest innbitte forgjeves. Mens andres utålelige gjøren og laden heller faller inn under bønnens andre ledd, om at vi må ha mot til å gjøre noe med det vi *kan* endre.

Andre folks avgudsdyrking var for eksempel noe mange, ikke minst Romerrikets kristne, fant utålelig og som de syntes at de kunne gjøre noe med. De religiøse tradisjoner i Romerriket var pluralistiske, fordi det fantes mange guder til ulike formål, og disse kunne fritt tilbes så lenge man ikke opponerte mot keisermakten. Også de kristne ble stort sett tålt, selv om keiser Nero kastet noen av dem for løvene, slik mange av oss har lært på folkeskolen. Men kristenforfølgelser var unntaket og ikke regelen, og den lille sekten av kristne vokste seg stor og sterk og kom seg inn i styre og stell, helt til de fikk gjort sin tro til Romas statsreligion.

Jo sterkere posisjon de kristne fikk, jo mindre tålte de de gamle romerske guder. Kristne skarer gikk til opptøyer og brant ned romergudenes templer og drepte deres tilhengere – noe også Henrik Ibsen beretter om i sitt mammut-skuespill *Keiser og galileer*. Der er hovedpersonen keiser Julian, som ble oppfostret som kristen, men som forsverget sin tro da han kom på tronen og slo ned på de forrykte kristne som ikke tålte noen annen gud enn deres

egen. Ibsen skal ha drevet mye historisk research da han skrev sitt storverk om Julian den frafalne, så dette er ikke løgn og forbannet dikt, men visstnok en passabel historisk fremstilling. Også i den norrøne saga figurerer vikingkonger som i Kvittekrist's navn hogg løs på åsatroens gudealtere så mus og rotter føyk veggimellom – dét har mange av oss også lært på folkeskolen. (At dette var gromme karer, lærte vi også.) Bare én gud skulle heretter tåles – og, nærmest like viktig: det var bare én korrekt måte å tilbe denne guden på. Dette anliggendet hørte til det man kunne endre på her i verden, og som man derfor trengte mot til.

Troen på at det bare finnes én sannhet og én gud man må forholde seg til, slik at alle øvrige sannheter og guder blir utålelig, er det som senere skulle tvinge fram budet om toleranse. Kristendommen arvet denne kullsviertroen fra jødedommen, som til forskjell fra kristendommen er en stammereligion uten noe bud om å gjøre alle folk til den eneste rette gudens disipler. Der kunne de øvrige folkeslag få holde seg til sine tvilsomme guder og gi tapt med dem, omtrent som konkurrerende fotballag med dårligere trenere. En annen arv var den platonske, med troen på evige, uforanderlige sannheter og på sjelens udødelighet. Kirkefader Augustin tok for alvor platonismen opp i kristendommen, og førte samtidig en iherdig åndskamp mot (etter hans mening) kjetterske kristen-sekter. Ved inngangen til middelalderen ble dermed forestillingen om Den eneste rette lære befestet.

Helt fram til den nyere tid rivaliserte kirken og de verdslige makter om gods og gull og politisk overherredømme. Men kirkens makt over sjelene var sterk og ubestridt, og dette er en viktig faktor som ikke må undervurderes. Derfor ble det også fyrstens eller statsoverhodets anliggende å sikre undersåttene mulighet for frelse ved å sørge for at de tilba den rette gud på den rette måten. Jordelivet var tross alt noe midlertidig og en forberedelse til det evige liv, som på sett og vis var det egentlige liv – så hva kunne da være viktigere enn å muliggjøre folks frelse? En fyrste som ikke tok dette spørsmålet på alvor, var ikke skikket til sin gudegitte post.

At den vest-romerske kirken med paven på toppen klarte å holde skansen som Den eneste rette læres forvalter i mer enn tusen år her i Vest-Europa, er ingen liten bragd. Faktisk er det en forbløffende prestasjon. Men da skjørlevnet bredte om seg i Vatikanet utover på fjorten- og femtenhundretallet og stjernepredikanten Johann Tetzel reiste rundt og skremte vettet av folk ved å true med skjærsild og evig pine hvis de ikke kjøpte avlatsbrev, gikk det galt. Da spikret Martin Luther sine 95 teser opp på kirkedøra i Wittenberg, dette var i 1517. Paven ga først blaffen, han var mer opptatt av sin datters forestående bryllup og av å få bygd den nye Peterskirken i Michelangelos design, som skulle finansieres gjennom avlatsbrev. Derfor reagerte han ikke før reformasjonen hadde fått vind i seilene. Heller ikke Luther hadde forutsett det som skjedde, for han ville ikke stifte noen ny kirke, men ønsket bare å tale pavemakten til rette, slik at den fant tilbake til Den rette lære. Men boktrykkerkunsten var oppfunnet, og pamfletter med Luthers teser og lignende opprop ble spredt med vindens hastighet i den tysktalende verden. Og så tok det ene det andre som førte til at en ny protestantisk kirke ble grunnlagt. Dermed oppsto et skisma i kirken, på linje med skismaet fem hundre år tidligere som da delte kirken i en østromersk, ortodoks gren og en vestromersk, vatikansk gren.

Deretter fulgte ufred, med forferdelige religionskriger som raste over store deler av Vest-Europa til langt ut på sekstenhundretallet. Katolikker og protestanter kjempet uforsonlig mot hverandre, helt til de enkelte land og fyrstedømmer var blitt årelatt i en så stor grad at

krigstrettheten meldte seg. I 1648 inngikk de stridende parter en fredstraktat i Westfalen, der hovedprinsippet var at fyrstens religion er folkets religion. Ingen likte en slik løsning, men et kompromiss er ikke godt dersom ikke alle parter synes det er dårlig. Kun fordi hver av partene innså at man ikke maktet å slå den andre militært, ble dette prinsippet en dyd av nødvendighet. Heretter ble katolikker og protestanter pent nødt til å sitte og skule på hverandre uten å gripe til våpen. I stedet fikk de håpe at våpenstillstanden ville vare. Denne skjøre freden er blitt kalt en *modus vivendi* og var basert på de rådende maktforhold. Tippet maktbalansen for mye i den ene eller andre retningen, var militære utfall igjen en mulighet.

Men slik gikk det stort sett ikke. De ulike kirkesamfunn foretrakk tross alt freden og forsøkte så godt de kunne å leve side ved side med kjetterske naboer, hvor mye de enn mislikte det. Og de mislikte det sterkt. For hvilken rettskaffen sjel kan sitte rolig å se på at naboen forbereder sin evige fortapelse? Den sabelrasling og uforsonlighet vi i dag ser mellom shia- og sunnimuslimer i Iran og Irak, og som vi moderne europeere rister på hodet av, ligner antakelig mye på våpengnyet og det politiske klimaet i sekstenhundretallets Vest-Europa. I Østen har man ikke gjort de samme dyrekjøpte historiske erfaring som våre vest-europeiske forfedre – og vi får håpe at de slipper å måtte gå igjennom noe lignende i mer enn hundre år. Men de fleste menneskers historiekunnskaper er rustne, ikke minst her på berget, så derfor er det fort gjort å fordømme sunni- og shiamuslimer for å gjøre noe vi europeere angivelig ikke ville ha gjort. Fordi vi, til forskjell fra dem, er så tolerante, så.

Bortsett fra at vi europeere ikke var et hår mer tolerante enn dem for fire hundre år siden, da likene lå strødd på slagmarkene. Først da gjorde man det til en uomgjengelig dyd av nødvendighet å løsne litt på sammenblandingen av religiøs og politisk makt. Datidens vest-europeere ville uten videre ha forstått Irans prestestyre samt Saudi-Arabias statsforfatning av i dag, for dette var den gammelkjente og «naturlige» måten å innrette samfunnet på – mens den nye måten å leve sammen på som Westfalen-freden tvang fram, virket naturstridig. Og det til tross for at man nå hadde forlatt den angivelig mørke middelalderen og befant seg i den angivelig mer opplyste renessansen, der heksebrenningen nådde nye høyder ved siden av de militære blodsutgytelser i Guds navn. Hvem vet hvor vi vest-europeere hadde vært i dag hvis ikke våre heller fanatiske forfedre var blitt nødt til å svelge den store, hårete kamelen man kalte toleranse ...

I og med at den skjøre *modus vivendi* fikk våpengnyet til å stilne, ble man etter hvert vant til fred. Da oppsto en ny politisk kultur som gikk på tvers av Bjørnstjerne Bjørnson fyndord om at «fred er ei det beste» (han sier så i diktet «Jeg velger meg april»). Både høy og lav innså at fred tross alt var bedre enn nye kriger. Tilstanden av fred fikk etter hvert en egenverdi som veide opp for en skiftende maktbalanse. Ikke minst det ekspanderende næringslivet holdt en knapp på freden. Budet om toleranse, etablert som en kollektiv, politisk dyd av nødvendighet, slo positivt ut på bunnlinjen.

At toleransen ble en kollektiv dyd påført utenfra, skiller den fra de tradisjonelle dyder, som er individuelle og som man kan utmerke seg ved. Vi kan således snakke om dyder for utmerkelse kontra dyder av nødvendighet. Toleranse-budet ble nok endog oppfattet som en plikt mer enn som en dyd, nemlig som en plikt til å bite tennene sammen ved tanken på den formastelige naboen. Plikten innebar å avstå fra hatefulle ytringer, trusler og øvrig psykisk vold for å komme naboen til livs. Nå som Westfalen-freden hadde satt bom for den første, ville innskytelsen til å gyve løs på naboen rent fysisk, fikk hver og en prøve å løse sitt

sjelelige ubehag på grunn av naboen som best de kunne – enten individuelt gjennom stoicismens hestekur eller politisk ved å bekjempe naboens gjøren og laden med de politiske midler som fortsatt sto til rådighet.

Toleranse er altså ingen «positiv» og etterstrebellesverdige dyd som springer ut av den enkeltes måte å håndtere en konkret situasjon på, slik tilfellet er med de tradisjonelle dyder. Mens vi gjerne vil handle på en modig eller rettferdig eller måteholden eller vis måte, ettersom det øker vår livsutfoldelse og livsglede og gjør oss aktet av våre medborgere, blir det å skulle være tolerant noe annet. Da er det i stedet snakk om å følge en ytre pålagt restriksjon som begrenser oss: Helst skulle vi ha handlet annerledes, vi skulle ha nedkjempet naboen én gang for alle, men gitt den situasjonen vi er kommet i, lar ikke dette seg gjøre. Vi må derfor legge bånd på oss og utholde den sjelelige smerte naboen forvolder oss.

Som en slik dyd av nødvendighet diktert av ytre omstendigheter kan toleranse vanskelig bli noen dyd vi kan utmerke oss gjennom. I så fall måtte den ha vært en masochistisk dyd som går ut på å tåle mest mulig sjelelig smerte uten å mukke, og endog like det, skal vi tenke oss muligheten til ende. Dét ville ha vært det sjelelige motstykket til vikingmentaliteten på det kroppslige området, slik vi så innledningsvis. Men å bli stående i en slik tilstand av ubehag uten å gjøre noe med det, er ikke særlig prisverdig. En slik person mangler enten mot eller visdom til å komme seg ut av knipa, og er derfor å klandre hvis vi snakker dydsetisk. Og i dydsetikken gir det liten mening å hevde at det å utøve én bestemt dyd (i vårt tilfelle toleranse) setter bom for utøvelsen av andre dyder (som mot og visdom). For alle de klassiske dyder kan gå sammen, de utelukker hverandre ikke. Bare dette viser at toleranse ikke er for noen «ekte» dyd å regne.

Dessuten oppfatter vi ikke det å være tolerant på denne masochistiske måten. I våre moderne menneskers øyne kjennetegnes en tolerant person ikke ved sine tenners gnissel, men snarere ved å være grei og romslig og kardemommeløven opp av dage: Du skal ikke plage andre, du skal være grei og snill, og forøvrig kan du gjøre hva du vil. I det minste liker vi å tro at det må være slik. Men da forledes vi til å tro at toleranse er en dyd man kan utmerke seg i, på linje med antikkens dyder, ved at det både er mulig og ønskelig å bli den romsligste politimester Bastian som tenkes kan. Imidlertid: Vil vi eksellere i toleranse, slik man kan eksellere i mot eller måtehold eller rettferdighet eller visdom etc., så melder vi oss på i en annerledes og høyst tvilsom konkurransedisiplin.

For, må vi spørre, hvordan skulle en konkurranse i å være mest mulig tolerant arte seg? Antakelig ved at deltakerne ikke bare tålte ett bestemt ubehag bedre enn andre, men også ved at de tålte flere ubehag enn andre – helt til de rommet alt som var av ubehag, og likevel ikke gikk av på midten av sjelelige smerte, slik vi skulle tro, men faktisk endte opp som ubesværede utgaver av politimester Bastian. Merkverdig nok. For hvordan skulle utfallet kunne bli slik? Åpenbart ved at toleransens smerte opphører, bare man tolererer tilstrekkelig mye. Ja, tolererer man såpass mye at det knapt er noe igjen å tolerere, fordufter toleransen rett og slett. Da blir den et spektakulært offer for sin egen suksess.

Noe som leder oss til følgende spørsmål: Kan det finnes toleranse hvis det ikke finnes grenser for hva man kan tolerere? Neppe. En grenseløs toleranse blir en selvmotsigelse – noe som betyr at toleranse til syvende og sist blir en selvødeleggende eller selvopphevende dyd. Hvis den hadde vært en dyd i tradisjonell forstand. Men siden den ikke er det, vil et mesterskap i toleranse ende med et merkverdig vinn OG forsvinn.

Derfor er det ikke så rart at toleranse-budet ikke framsto som noen dyd på linje med mot og rettferdighet etc. av de politiske tenkere som forfektet denne fordringen på sekstenhundretallet. Disse tenkerne appellerte, som tidligere nevnt, til herskerne om å skjenke visse personer og grupper det privilegium å la dem få mene og handle slik de ønsket – selvsagt innenfor visse grenser.

Disse første toleranse-privilegier hadde særlig relevans for ulike lavkirkelige menigheter, som det oppsto særlig mange av i England etter at Henrik den åttende hadde brutt med paven og stiftet sin egen anglikanske kirke fordi paven ikke godtok hans skilsmisse fra en dronning som ikke ga ham arvinger. Den religiøse og politiske situasjonen var blitt innfløkt, og en rekke lavkirkelige personer som mente seg forfulgt, gikk ombord i båter for å søke friheten i Den nye verden – Amerika.

Som et vittig hode har påpekt: Mens Frankrike hadde tre religioner og tre hundre sauser, hadde England tre hundre religioner og tre sauser – noe som gjorde England langt mer uregjerlig enn Frankrike. Ved å utvise toleranse i trosspørsmål kunne kongen på et rent pragmatisk vis gjøre situasjonen mer levelig for seg selv og sine undersåtter. Bare han også klarte å beherske seg som følge av ubehaget dette påførte hans sjel.

Argumentasjonen for toleranse er beslektet med de begrunnelser man ga for ytringsfrihet, noe som ikke er historisk tilfeldig. Etter at Luther hundre år tidligere hadde gjort noe så uhørt som å oversette Bibelen fra latin til datidens tysk, slik at Guds ord med boktrykkerkunstens hjelp kunne spres i store opplag på et språk folk forsto, tok foregangsmenn i andre land etter dette banebrytende eksemplet. Dermed ble geistlighetens monopol på teologisk forståelse brutt. Situasjonen ble mer og mer ukontrollerbar for makthaverne. Alle de ulike stemmene innenfor teologi og vitenskap som nå ble spredt, presset fram et behov for og et ønske om religionsfrihet og ytringsfrihet – og dermed om toleranse. I begge tilfeller var det makthaverne som skulle besinne seg ved å tolerere ulike religiøse samfunn. Og de ulike religiøse samfunn skulle tolerere hverandre. Hvis ikke, ble situasjonen uutholdelig og uhåndterbar.

Men selvsagt hadde toleransen grenser. Utenfor de kristne selvpinernes rekker var masochisme ingen aktet syssel, så noen konkurranse i kamelsvelging var det aldri snakk om. Dette fremgår ikke umiddelbart når vi leser sekstenhundretallets politiske tenkeres generelle argumentasjon for toleranse, slik som John Lockes *A Letter Concerning Toleration* fra 1689. Denne teksten taler direkte til oss moderne mennesker, vi kunne ha underskrevet på det meste den dag i dag og satt Locke på sokkel i Kardemommeby. Men for Locke selv var det opplagt at toleransens grenser gikk ved katolisismen: den kunne ikke tolereres, ettersom paven satte seg over statsmakten. Om man hadde sluttet å krige mot katolikkene i samme store skala som før, så tolererte Locke dem ennå ikke. Det skulle ta lang tid før man kom dit hen. Og bare tanken på å tolerere jøder og muslimer må ha vært så utelukket på Lockes tid at han ikke engang vurderte muligheten av noe slikt.

Dermed oppstår det paradoks at John Locke, selveste toleransens foregangsmann, ville ha blitt ansett som intolerant i dag, skulle vi bedømme ham ut fra hans politiske meninger. Og hva kan dette skyldes? At Locke ikke forsto rekkevidden av sine egne betraktninger? Eller at toleranse er noe som må innføres gradvis av pragmatiske grunner, omtrent som når man maser seg til mer og mer? Eller skyldes det kanskje heller at verdenshistorien ikke ender opp med Kardemommeby, slik vi sosialdemokratiske nordmenn ynder å tro?

For vi kan neppe tilskrive Locke noen skjult firehundreårsplan om å tøyse toleransens grenser litt etter litt, helt til vårt eget gjennomtolerante, liberale samfunn viste seg i horisonten. Han delte nok heller ikke den store fremskrittstro som oppsto ut på syttenhundretallet, da omkvedet ble at bare opplysning og vitenskap fikk utbre seg, ville vi gradvis nå et lykkeland. Vi moderne sosialdemokratiske nordmenn sitter stadig fast i denne fremskrittstroen, så derfor er det lett å tenke slik, til tross for at 1980-tallets postmodernisme ga den naive opplysningsoptimismen noen harde skudd for baugen. Vel er den sekulære fremskrittstroen ikke lenger Den store historien som vi alle her i vesten tolker verden ut fra, men å oppgi den helt makter vi likevel ikke. Og er det riktig å oppgi den helt? Hvilken Stor historie skulle i så fall kunne erstatte den, midt i alt mylderet av relativisme i tomrommet som har oppstått?

Først når vi kombinerer budet om toleranse med vår naive fremskrittsoptimisme blir det begripelig hvordan vi i dag er kommet til å anse toleranse som en dyd på linje med de klassiske dyder. Dette blir desto klarere når vi ser nærmere på vårt politiske landskap. Helt siden mellomkrigstiden har toneangivende krefter i norsk åndsliv vært preget av en utviklingsoptimisme som ennå preger de fleste av oss, særlig dem på venstresiden. Kulturradikalismens frontfigurer, som forfatterne Arnulf Øverland, Sigurd Hoel, Helge Krog og Jens Bjørneboe, har inngitt oss nordmenn en usvikelig fremtidsoptimisme der avleggse vederstyggeligheter som Vestlandsfanden og formyndermennesket og slipstvangen skulle beseires i toleransens navn og hives på historiens skraphaug. Gjennom en stadig økt toleranse – jo mer, jo bedre, som i spørsmålet om alkohol og erotikk og samlivsformer og rytmisk musikk – skulle Jean-Jacques Rousseaus edle villmann, som vi alle angivelig har i vårt bryst, få komme til sin rett.

Rousseau er relevant her, for i likhet med ham antok kulturradikalerne og de politisk radikale at sosiale konvensjoner i bunn og grunn er usunne, slik at vi bør frigjøre oss fra dem. Gjennom en stadig økt toleranse skulle vi fjerne de mentale tvangstrøyer som Vestlandsfanden og formyndermennesket måtte ha tjoret oss fast i, inntil vi alle ende opp i den samme Kardemommeby der alle er blitt like. Det var jo det vi sang, vi som hørte på barnetimen på femti- og sekstitallet: «Mye er forskjellig, men inni er vi like!»

Hele forestillingen om at sosiale konvensjoner er en tvangstrøye som hemmer vårt naturlige, ubesudlete jeg, er høyst problematisk. Dermed blir også den tilhørende forestillingen om å frigjøre seg fra sosiale tvangstrøyer gjennom økt toleranse problematisk. Og det er fra slike antakelser at et mesterskap i toleranse har oppstått. Vi skal liksom skrelle av oss lag for lag av sosiale konvensjoner ved å tolerere stadig mer, slik at vi ender opp med å tolerere hva det skal være. For hvis alt som er forskjellig, er utenpå, mens vi inni er like, vil vi jo helt naturlig ende opp med å tenke likt og ha de samme verdier. Og når vi alle tenker og føler det samme, er det ikke så vanskelig å være tolerant.

Én ting er at disse naive vyene om et frigjort lykkeland med sosialt ubedervede mennesker hører mer hjemme i Thorbjørn Egners verden enn i den virkelige verden som vi støter på til daglig og gjennom media. Langt verre er det at utviklingsoptimismen som forespeiler det egnerske lykkeland, fordrer en verden der alle tenkelige grenser for hva vi kan tåle er brutt – slik at det ikke gjenstår noe som vi må være tolerante overfor. For da vaker dogmet om Den eneste rette lære igjen, og nå i en sekulær ham.

Men denne eneste rette lære blir ikke mer tolerant enn de kristnes eneste rette lære, bare fordi dens tilhengerne sverger til «toleranse». Forlanger man at en biskop Kvarme skal avsettes fordi han ikke vil ordinere homofile prester, og at Frelsesarmeen må bli fratatt sin statsstøtte fordi de ikke vil ansette homofile, og at stiftelsen Fritt Ord dypt skal beklage at de hedrer en politisk ukorrekt røst som forarger det liberale establishment, fordi slike ting er utålelige – ja, da bør man spørre seg hvor tolerant man egentlig er. Roper man at «Intoleranse skal ikke tåles!» fordi man kun tolererer en verden der en biskop Kvarme ordinerer homofile prester som verken tror på Gud eller helvetet, og der Frelsesarmeen spiller forrest i homoparaden, og der Fritt Ord kun hedrer dem som bejubler dette, er man på ville veier. Da ser man ikke bjelken i sitt eget øye, men bare splinten i den andres. For da mener man implisitt, slik de kristne i sin tid mente, at det kun går an å tenke på ett vis hvis man har den rette tro – denne gangen ikke på Gud, men på Opplysningen, Fremskrittet og Den gode, ubedervede og ensartede menneskenatur.

Slike forsøk på å avskaffe toleransen i toleransens navn fordi alle skal tenke og føle likt i de store spørsmål, huser altså en egnersk utopi om et opplyst lykkeland der vi deler de samme verdier i ett og alt. Tenker man slik, ser man på toleranse som en stige vi europeere har brukt til å klatre oppover mot et slikt lykkeland, som nå bare er noen få trinn unna, iallfall her i Skandinavia. Da blir toleranse en dyd som snart har fullbrakt sin historiske misjon fordi vi om litt er i mål. Hvorpå vi kan rope til orientalere og andre: «Klyv opp hit, dere også!»

Men i virkelighetens verden går det neppe slik. Her får vi trolig se et stadig større mangfold av levesett og preferanser, og dermed av verdier. Dessuten er det rent logisk intet holdepunkt for å anta at fullt ut opplyste mennesker vil tenke likt og ha de samme verdier. Tar vi det økende mangfoldet på alvor, må vi holde fast ved den opprinnelige forståelsen av toleranse som en kollektiv, politisk innført dyd av nødvendighet.

For som det sto klart for Locke og hans likesinnede, så innebærer toleranse kun det å begrense hvilke virkemidler herskeren og de enkelte borgerne har til å få bukt med andres gjøren og laden som man ikke liker. Herskeren skal avstå fra å fengsle og lemleste og sensurere dem som mener og gjør ting som byr ham imot, og som ikke strider mot straffeloven eller truer hans politiske makt. Og den enkelte borger skal avstå fra hatefulle ytringer og fysisk vold mot annerledes tenkende og ikke forstyrre møtene deres eller ty til andre mottiltak som er forbudt i henhold til straffeloven – som i sin tur bygger på den menneskerettighetstenkning som fordrer budet om toleranse. Der også det å frata folk eller organisasjoner levebrødet eller økonomisk understøttelse på grunn av deres meninger er utillatelig. Skal vi innrømme andre de rettigheter vi selv påberoper oss – og hvorfor skulle vi ikke det? – tvinger toleransen seg fram.

Dermed blir vi ikke sittende i selvgratulerende passivitet fordi vi er så velsignet tolerante. Vi forsøker stadig å bekjempe andres gjøren og laden som vi misliker, *men innenfor de rammer som loven og sosiale konvensjoner tillater*. Vi argumenterer mot det som er formastelig eller går i protesttog eller organiserer oss eller intrigerer i politiske korridorer eller hva det nå er vi finner hensiktsmessig for å motvirke dette. Ifølge sinnsro-bønnen ber vi jo om mot til å endre det vi har mulighet for å endre, og hvis vi også har visdom nok til å se forskjellen på det vi kan og ikke kan endre, er det bare å kjøre på.

For det å føre en verdikamp eller lignende med lovlige, aksepterte midler, er ikke å være intolerant. Intolerant er man kun hvis man angriper de lover og regler som skal fremme

toleranse, innbefattet budet om å avstå fra hatefulle ytringer. Som Voltaire angivelig skal ha sagt: Jeg er dypt uenig i det du sier, men vil kjempe til min død for din rett til å si det.

Alle som kjenner til Voltaire, vet at han ikke skydde noe polemisk eller satirisk grep for å angripe og latterliggjøre synspunkter som bød ham imot. Han avsto fra hatefulle ytringer, fordi dette ville ha krenket den andres menneskeverd, som rettighetstenkningen forplikter oss til å respektere. Men abstrakte, allmenne rettigheter er én ting. Noe helt annet er konkrete ytringer som provoserer oss, og som vi ikke er forpliktet til å respektere. For det å skulle respektere noe som provoserer og byr oss imot, er både logisk og psykologisk umulig. Logisk er dette umulig fordi slike meninger er uforenlige med det vi selv verdsetter og tror på, og vi kan ikke respektere dette hvis vi også respekterer det vi selv står for. Skulle vi ha respektert alt og alle, ville vi ha tømt ordet respekt for alt innhold. En konkurranse i det å respektere mest mulig ville også ha endt med et vann og forsvinn. Psykologisk er det umulig å respektere meninger vi misliker fordi vår sjel vil slå fullstendig krøll på seg hvis den pålegges å akte og verdsette ytringer som provoserer og byr oss imot – noe som jo er å respektere.

Like fullt har mange av dem som kaller seg tolerante, fått for vane å si at de respekterer et synspunkt som byr dem imot. Det høres jo så romslig og – ja, nettopp – tolerant ut. Men den som sier noe slikt, har ikke tenkt godt nok igjennom hva det betyr å respektere noe. Det Voltaire og toleranse-budets øvrige foregangsmenn respekterer, er ene og alene de regler som sikrer at både ham selv og hans medborgere får komme til orde og si det de ønsker. Det er loven og samfunnsordningen som muliggjør dette som avtvinger den tolerantes respekt, innbefattet det at man sverger til allmenn ytrings- og livssynsfrihet – og ikke de andres begredelige ytringer.

Nettopp det at andre kan si eller gjøre noe som setter vårt sinn i kok, er grunnlaget for at budet om toleranse oppsto, som en nødvendig konsekvens av at vi alle fikk ytrings- og livssynsfrihet. Hvis det den andre sier og gjør, kun avstedkommer et skuldertrekk, trengs ingen toleranse, for da er vi likegyldige til det som skjer. Vel å merke hvis skuldertrekket er ærlig ment, og ingen hyklersk gest for å skjule et ubehag vi verken vil vise eller vedkjenne oss. I så fall er vi feige og unnfalne. For å kunne sies å være tolerante, må vi ha et bevisst forhold til hva vi selv ville ha gjort eller tenkt i den andres sted, og samtidig innrømme den andre retten til å handle og tenke slik vi ikke ville ha gjort, selv om det smerter oss.

Uten smerte, ingen toleranse – det får være tommelfingerregelen. Kjenner vi ingen smerte ved den andres gjøren og laden, selv om vi ikke hadde gjort det samme selv, er vi bare likegyldige. Og da oppstår intet etisk problem. Toleranse er ikke den ettergivende, snillistiske «anything goes»-dyden som mange i dag tror at den er, ei heller en «stige-dyd» som snart har fullbrakt sin historiske misjon. Toleranse er og blir en fordring som *skal* koste svette og tårer når det *ikke* er oss likegyldig hvordan naboen måtte te seg. Derfor kan vi anføre nok en tommelfingerregel: Uten at vi bryr oss om verden omkring oss, ingen toleranse.

Når vi kjenner smerten på grunn av andres gjøren og laden, får vi gripe til sinnsrøbønnen og håpe på visdom nok til å se om det er verden eller våre egne tanker som bør endres. Dét er de to veiene som kan føre til sinnsro. Der nødvendigheten av toleranse har opphørt fordi smerten har opphørt. Enten har vi fått stoppet uvesenet vi ikke tålte, eller så vil vi ikke lenger kalle det for noe uvesen, men noe annet som er til å leve med.

I det siste tilfellet ville man i dag ha sagt at vedkommende er blitt «mer tolerant», men det er en unøyaktig språkbruk. For den gamle stoiske hestekuren er ingen oppøving i

toleranse, men en justering av våre tanker og verdier der ubehaget avsløres som forfeilet. Har vi hatt stor aversjon mot homofili, for så å innse at aversjonen var basert på uvitenhet og antakelser vi ikke var oss helt bevisst, og som ikke holder vann ved nærmere ettersyn, blir vi strengt tatt ikke mer tolerante. Vi blir i stedet mer opplyste og reflekterte, litt mer vise – slik at vi bedre kan se hva vi virkelig ikke bør tåle, for eksempel undertrykkelse og fattigdom, og prøve å endre på dette i stedet.

Toleranse blir også en mindre presserende dyd av nødvendighet hvis vi får svekket troen på Den eneste rette tenkemåte, både i dens sekulære og religiøse versjon. Da vil mange holdninger og handlinger som avviker fra våre, oppleves som mindre utålelige. Men overflødig vil fordringen om toleranse neppe noen gang bli, så mangfoldig og uforutsigbar som vår verden har vist seg å være. For da måtte vi ha blitt til likegyldige borgere som lot humla suse og verden gå sin skjeve gang uten å bry seg. Og slik vil vi vel ikke være?